

8. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності) [Монографія] / В. О. Корнієнко. – Вінниця: Універсум, 1999.- 430 с.
9. Кримський С. Ціннісно-смысловий універсум як предметне поле філософії / С. Кримський // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – №3-4. – С. 102-116.
10. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет // Психология масс ; [хрестоматия]. / сост., ред. Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд-во СГУ, 1998. — 592 с.
11. Пазенок В. Політична культура і демократія / В. Пазенок // Філософія політики : хрестоматія. – К. : Знання України, 2003. – Т.4. – С. 421–423.
12. Попович М. Червоне ХХ століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
13. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання» [Пер. з англ.] / Ч. Тейлор— К.: Альтерпрес, 2004. — 172 с.
14. Філософія політики: підручник / Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко, В. С. Бакіров, М. І. Бойченко, Л. В. Губерський. – К. : Знання України, 2003. – 400 с.
15. Ball T. Political ideologies and the Democratic Ideal / T. Ball, R. Dagger. – New York, 2002. – 498 p.
16. Gutmann A. Moral Conflict and Political Consensus / A. Gutmann, D. Thompson // Ethics. – 1990. – Vol.101. – October. – P. 64-88.
17. Shapiro I. The moral foundations of politics / I. Shapiro. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. – 293 p.

Пояркова Тетяна Костянтинівна,

кандидат політичних наук, докторант

кафедри політичних наук НПУ ім. М.П. Драгоманова

УДК 328.161.2.005

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПОНЯТТЯ «КРИЗОВИЙ СИНДРОМ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

У статті розглядається історія виникнення поняття «кризовий синдром модернізації» і причини критичного ставлення до нього. Аналізуються основні вектори змін сутнісного наповнення поняття та методологічний потенціал його використання.

Ключові слова: кризовий синдром модернізації, множинні кризові ураження, кризи.

В статье рассматривается история возникновения понятия «кризисный синдром модернизации» и причины критического отношения к нему. Анализируются основные векторы изменений сущностного наполнения понятия и методологический потенциал его использования.

Ключевые слова: кризисный синдром модернизации, множественные кризисные поражения, кризисы.

In the article the history of the origin of the notion ‘crisis syndrome of modernization’ and reasons of critical attitude to it are studied. The main vectors of changes in the essence of the mentioned above notion and methodological potential and its usage are analysed.

Key words: crisis syndrome of modernization, multiple crisis defeats, crisis.

Постановка проблеми. Світ навколо нас знаходиться в стані постійної зміни, відповідно трансформуються і наукові парадигми як усвідомлені або неусвідомлені канали мислення, що орієнтують дослідників на певну картину світу та різні аналітичні стратегії.

На перший погляд поняття «кризовий синдром модернізації», введене у науковий обіг на початку 70-х рр. ХХ ст., повністю підтверджує це правило, відображаючи зміни теорії модернізації, яка пережила яскраве народження у 50-х рр. ХХ ст., розчарування у 70-х рр.,

переосмислення у 90-х рр. XX ст. та отримала «друге дихання» у XXI ст. Проте більш прискіплива увага до сорокарічної трансформації цього поняття висвічує і тривалу практику подолання упередженого ставлення до нього.

Особливі ритми еволюції та певна маргинальність поняття не тільки актуалізують інтерес до нього, а і створюють підстави для більш уважного погляду на поняття «кризовий синдром модернізації» як на методологічну конструкцію, що має тривалий досвід опробування.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Появу поняття «кризовий синдром» прийнято пов'язувати з колективною працею «Криза і послідовності в політичному розвитку» під редакцією Л. Біндера [1]. У цій роботі кожен із колективу авторів збірки (Дж. Коулмен, Дж. Ла Паломбара, Л. Пай, С. Верба, М. Вейн) намагався виокремити проблемні зони виходячи з власного дослідження.

Так, Л. Пай причини трансформаційних збоїв вбачав у ідентифікаційних питаннях, де модернізаційний процес розглядався як причина глибокого порушення ідентифікації людини з усією системою через те, що в «незахідних» суспільствах політична сфера не відокремлена чітко від сфери соціальних і особистих стосунків. М. Вейн досліджував політичну участь як причину та наслідок кризи політичного процесу. Дж. Ла Паломбара зосередив увагу на демократизації й інтеграції нації, розглядаючи розвиток диференційованих функцій і ефективних спеціалізованих структур. Дж. Коулмен аналізував потенціал системи, який проявляється в реакції на запозичення нових зразків інтеграції, участі й розподілу ресурсів та адаптації до змін.

У підсумковому розділі було зроблене припущення щодо стандартності модернізації, яка повинна проходити певні етапи. Ця ідея (у вигляді узагальнення проблем, з якими зустрічаються системи, що здійснюють перехід від аграрного до індустріального суспільства) втілилася у виокремленні послідовності криз модернізації: проникнення, участі, ідентичності, легітимності, розподілу.

Сумніви щодо доцільності подібного підходу були висловлені вже одним з авторів колективного твору – С. Вербою.

На його думку, запропонована схема криз та засобів подолання їх наслідків мала суттєву ваду, а саме – принципову неможливість відокремити причини криз від їх наслідків [2, с. 297].

Нищівним та водночас найбільш цитованим критичним закидом проти кризового синдрому став вислів Р. Грю про те, що «синдроми модернізації перетворилися на метафори і стали сортом інтелектуальної примхи, своєрідною претензією на науковість модернізаційної теорії» [3, с. 306]. Цей діагноз практично 40 років переслідує поняття «кризовий синдром», переходячи з досліджень політичної науки до літератури для широкого загалу. Не став винятком і вітчизняний науковий простір, де ця критика трансформувалася у звинування в поганому знанні історії модернізаційної теорії [4].

Отже, *метою статті* є аналіз особливостей трансформації поняття «кризовий синдром модернізації», вивчення методологічного потенціалу цього поняття в аналізі сучасних кризових явищ.

Основні результати дослідження. Аналіз наукових джерел 70-х рр. XX ст. показав, що критика колективної праці під редакцією Л. Біндера мала підстави [5]. Основним недоліком стало те, що припущення відносно послідовності кризових явищ, які можуть супроводжувати модернізаційний процес, було зроблене на матеріалах окремих досліджень, не пов'язаних єдиною шкалою дослідження спільних процесів, спільною територією та часовими рамками. Зазначимо, що існували і більш серйозні питання, які залишилися поза увагою колективу авторів: не було чітко визначено, чим є кризи модернізації, як вони відрізняються від труднощів, що виникають при трансформації. Відкритим залишилося й питання про те, чи спричиняє модернізація кризи, чи тільки загострює вже наявні проблеми. Не отримала висвітлення проблема залежності криз від якості самої модернізації – первинної або «навздогін».

Все це дозволяє повністю погодитися з думкою дослідника модернізаційної теорії Р. Барлетта, який вважав, що «опис п'яти послідовних криз – ідентичності, легітимності, поширення, участі та розподілу – означав на практиці вирок і всій модернізаційній теорії» [6, с. 277].

Незважаючи на обставини, що супроводжували народження, поняття «кризовий синдром модернізації» отримало резонанс, який проявився у намаганні вдосконалити методику досліджень криз модернізації та спробах визначити природу кризовості модернізаційного процесу.

Реакцією стала збірка під редакцією Г. Алмонда, С. Фленегана і Р. Мундта «Криза, вибір і зміна. Історичні дослідження політичного розвитку». В першій частині «Підходи до казуального розвитку» Г. Алмонд висловлює думку про необхідність створення мультидисциплінарного методологічного підходу, який би дозволив досліджувати кризові явища в часово-просторовому вимірі. Для вирішення цього завдання декларувалася необхідність поєднання надбань теорії мобілізації, теорії раціонального вибору та теорії лідерства, що надало б можливості відійти від одномірності розуміння криз [7].

Відголос дискусій на тему долі кризового синдрому можна знайти у праці Ю. Хабермаса «Криза легітимації», одним із завдань якої було спростування того, що кризи в модернізації не мають ні початку, ні кінця [8, с. 4].

У роботі зазначалося, що дослідження модернізаційних перманентних криз має охоплювати зв'язок між системною інтеграцією і соціальною інтеграцією (де соціальна інтеграція проявляється в системі установ, пов'язаних спільними темами, а соціальні системи розглядаються як символічно структуровані життєві світи). У вказаних рамках кризовий процес набув вигляду перманентного стану, де одна криза спричиняє іншу.

Відзначимо і спробу аналізу модернізації крізь призму дослідження її «складнощів», «криз» та «зривів», що була здійснена в роботі Ш. Ейзенштадта «Традиція, зміни та сучасність» [9].

На думку Ш. Ейзенштадта, ключовим аспектом модернізації є структурна схильність до безперервних змін. «Складнощі» країн, що модернізуються, спричиняються тим, що вони не встигають збудувати життєздатну інституційну структуру, яка могла б успішно справлятися з виникаючими суспільними викликами.

«Зриви» процесу модернізації трактувалися як такі явища, що ставлять під сумнів життєздатність політичної системи взагалі. На відміну від них, «кризи» охоплюють стани дисфункціональності політичної системи, викликані невідповідністю між бажанням модернізуватися та інституційною нездатністю підтримувати цей процес. Влив такого підходу прослідковується в роботах Дж. Лінца, який розглядав «зриви» як крайні точки в розвитку кризи [10].

Незважаючи на те, що у 80-х рр. XX ст. модернізаційна теорія отримує ярлик «хвороби» та діагноз «вмираючої», кризова тематика не залишається поза увагою науковців [11]. У цей період помітною стає тенденція відходу від прив'язування кризового синдрому модернізації до послідовної схеми з п'яти криз.

Так, Дж. Голдстоун у рамках запропонованої ним демографічно-структурної теорії на основі узагальнення інформації про соціально-політичні кризи XVII ст. (на прикладах Англії, Франції, Іспанії, Китаю, Османської імперії) та кризи кінця XVIII–XIX ст. (на прикладах Франції, Німеччини, Китаю і Японії) зробив висновок про те, що кризовий синдром індустріальної епохи в таких країнах, як Росія, Китай і Оттоманська імперія, був пов'язаний із залишками традиційних структур, уразливих до демографічного зростання XIX ст., що і призвело до розвалу на початку XX ст. [12, с. 141].

Типовою для цього періоду є праця П. Свенссона «Стабільність, криза і зрив: деякі примітки щодо концепції кризи в політичному аналізі», в якій ставилися питання щодо методології дослідження криз [13]. В ній зазначалося, що головною складністю дослідження політичних криз модернізації є принципова неможливість чіткого розмежування криз як причин та реакцій на системні виклики. У цій роботі приділяється увага і «кризовим

синдромам модернізації» – як станам, де кризові явища певного рівня можуть бути спричинені процесами більш глобального рівня.

Для 90-х рр. XX ст. ключовим завданням стало переосмислення основних положень модернізаційної теорії, своєрідна робота над помилками. В цей період відроджується інтерес до «кризового синдрому модернізації». Це було пов'язано як з переосмисленням надбань теорії модернізації через руйнацію радянського політичного простору для західної науки, так і з пошуком теорії, яка закрила б собою ідеологічний вакуум на пострадянському просторі.

Відтак звернення до кризового синдрому почало відмежовуватися від первинного понятійного наповнення та критичних зауважень, що призвело до появи нових уявлень про кризи модернізації.

Поширення набуває практика методологічного використання кризового синдрому як засобу дослідження окремих проблем політичної системи: еліти, виборчого процесу, етнополітики, геополітики та ін. Як приклад назвемо роботу А. Аклаєва «Етнополітична легітимність Російської Федерації на початку 90-х рр. XX ст.» [14].

У цій роботі постімперський період Російської Федерації визначався як модернізаційний, де етнополітичні проблеми стали причинами виникнення п'яти послідовних криз – ідентичності, легітимності, участі, розподілу, проникнення. Каталізатором кризи ідентичності став конфлікт, що виник після руйнації СРСР, між російською і радянською ідентичностями.

Криза легітимності визначалася як наслідок невирішеності проблем: 1) правового забезпечення структури повноважень федеральної держави; 2) периферії імперської системи; 3) всеохопного контролю центру. Причина кризи участі вбачалася в розширенні присутності етнічних груп на політичній арені під час виборів.

Криза розподілу в етнополітичних стосунках розглядалася як проблема гарантування рівного доступу до суспільних ресурсів (напр., забезпеченість і статус, рівний доступ для всіх, незалежно від їх етнічної приналежності, незалежно від їх етнотериторіального статусу в межах федерації).

У параді суверенітетів, що відбувався при руйнації СРСР, вбачалася криза проникнення як конфлікт між старою політичною системою та новими вимогами, що постали перед суспільством, що модернізується.

Потрібно зупинитися і на продовженні тенденції розширення змісту кризового синдрому модернізації. Так, у творі П. Кеннеді «Вступаючи до двадцять першого сторіччя» як фактор розпаду імперії СРСР розглядаються кризи модернізації, що виникли після революції 1917 р. [15]. У цей період було закладено «непереборний мікс проблем» – кризу політичної легітимності, що переплітається із кризою економічного виробництва і соціального забезпечення, які підсилено кризами етнічних і культурних взаємин.

Наслідком тривалого знаходження в такому кризовому стані стало те, що політична система виживала «в цьому невимовному хаосі», енергії та сил якої не вистачало на пристосування до нових викликів.

«Кризовий синдром модернізації» для радянської системи – це потрапляння до замкненого кола, де система опиняється у стані «зависання», не маючи відповідей на нові заклики до неї, оскільки «новим ідеям і пропозиціям доводиться постійно проходити випробування на відповідність ідеологічній ортодоксії», а громадяни витрачають енергію на підкорення правилам гри, встановленим системою, що вважається вищим проявом розсудливості [15, с. 278].

Двадцять перше століття демонструє перехід поняття «кризовий синдром модернізації» на новий рівень з одночасним збереженням основних тенденцій попередніх періодів. У науковому середовищі чітко простежується намагання відновити уявлення про кризи модернізації як певну послідовність кризових явищ.

Наприклад, у роботі М. Ленга «Криза розвитку: порівняльний історичний аналіз кризових ефектів державотворення у Ботсвані, Малайзії та Уганді» аналізується роль

кризових чинників в історії модернізації цих країн [16]. Критерієм для вибору країн стало спільне колоніальне минуле (під управлінням Британської корони).

У цій роботі «кризовий синдром» розглядається з точки зору позитивності та негативності для подальшого розвитку системи. Позитивний потенціал приписується кризам модернізації, що «полегшують заміну державного апарату на більш ефективний і розчищають дорогу для нового ефективного ладу, замінюючи стару укорінену автономну еліту», а отже, виступають чинником консолідації суспільства та влади для вирішення нагальних проблем розвитку. На противагу цьому сукупність криз, що супроводжують модернізацію та призводять до руйнування політичної системи (на прикладі Уганди), є негативною.

Ще один підхід до визначення сутності кризового синдрому відштовхується від того, що сучасні множинні кризові явища зумовлюються асиметричними зрушеннями глобального середовища. Це проявляється в одночасній наявності закінчення індустріальної доби в одних регіонах і розквіту цієї фази – в інших.

У цих рамках «кризовий синдром модернізації» є окремим випадком множинного кризового ураження політичної системи, де кризи є пов'язаними з незбігом принципів розвитку традиційного суспільства (що базується на циклічному життєвому ритмі) та лінійному розумінні часу індустріального суспільства.

Популярності набуває практика трактування «кризового синдрому» як явища, спричиненого різнорівневими кризами. Назвемо приклади визначення кризового синдрому як «поєднання криз модернізаційного зростання»: «кризи ранньої модернізації, кризи зрілого індустріального суспільства та кризи ранньої постмодернізації [17].

Система потрапляє у «мультикризовий вихор» через намагання політичними засобами відкласти вирішення проблем на певний термін. Така стратегія утримання за будь-яку ціну існуючої ситуації накопичує енергію «відтермінованих змін» та веде до нового цивілізаційного вибуху [18, с. 65].

Відзначимо і більш амбітні пропозиції щодо розширення трактування кризового синдрому. По-перше, це прирівнювання кризового синдрому до феномену, де одна криза спричиняє за собою іншу, більш масштабну і більш руйнівну. «Спусковим гачком» появи множини кризових факторів виступає демонтаж системотвірних елементів капіталістичної системи [19]. Криза капіталізму автоматично генерує ще декілька криз:

- 1) кризу західної цивілізації;
- 2) кризу протестантського ставлення до праці (на фоні стрімко зростаючих тенденцій до гедонізму, культу споживання як серед верхів, так і серед низів);
- 3) кризу християнського типу особистості;
- 4) кризу білої раси.

Вкажемо і на випадок виокремлення кризового синдрому як інноваційного передвісника потрапляння системи у стан фазового зламу. Множинні кризи проявляються у вигляді компактних інноваційних утворень, які поступово трансформуються у принципову іншу історичну реальність [20].

Висновки. Незважаючи на нищівну критику, якої зазнав «кризовий синдром модернізації» при народженні, широка практика звернення до поняття демонструє власну еволюцію з досить чіткими тенденціями:

- 1) подолання прив'язування до схеми з п'яти послідовних криз;
- 2) розширення змісту, яке відбувається через прагнення науковців визначити природу множинної кризовості трансформаційних процесів;
- 3) врахування сучасних методологічних надбань гуманітарного наукового блоку.

Все це, на нашу думку, є підставою для розмежування визначення «кризового синдрому модернізації» за часовими параметрами та зумовлює вивільнення від негативного ореолу.

Література:

1. Crisis and Sequences in Political Development / Ed. By L. Binder. – Princeton: Princeton University Press, 1971. – 320 p.
2. Verba S. Sequences and Development / Sidney Verba / [Crises and Sequences in Political Development / Ed. By L. Binder]. – Princeton: Princeton University Press, 1971. – P. 283–316.
3. Grew R. Modernization and Its Discontents / Raymond Grew // American Behavioral Scientist. – 1977. – Vol. 21. – №2. – P. 289–312.
4. Кутуев П. Сообщество ритуала модернизации: от логоса к культу / Павел Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №3. – С. 106–127.
5. Tilly C. Western State-Making and Theories of Political Transformation / Charls Tilly // The Formation of National States in Western Europe. Princeton. – Princeton: Princeton University Press, 1975. – Ch. IX. – P. 601–686.
6. Bartlett R. C. On the Decline of Contemporary Political Development Studies / C. Robert Bartlett // The Review of Politics. – 1996. – Vol. 58. – №2. – P. 269–298.
7. Almond G.A. Approaches to Developmental Causation // Crisis, Choice and Change: Historical Studies of Political Development / Ed. by G.A. Almond, S. Flanagan and R. Mundt. – Boston: Little, Brown and Co, 1973. – P. 1–41.
8. Habermas J. Legitimation Crisis / Jurgen Habermas. – London: Heinemann Educational Books Ltd, 1973. – 164 p.
9. Eisenstadt S.N. Tradition, Change and Modernity // S.N. Eisenstadt. – New York: John Wiley&Sons, 1973. – 326 p.
10. Linz, J. J. Crisis, Breakdown and Reequilibration / J. J. Linz. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. – Part I. – P.1-97.
11. Higgott R. A. Political development theory: The contemporary debate / A. Richard Higgott. – New York: St. Martin's Press, 1983. – 124 p.
12. Goldstone J. East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China / J. Goldstone // Comparative Studies in Society and History. – 1988. – Vol. 30. – №1. – P. 103–143.
13. Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis / Palle Svensson // Scandinavian Political Studies. – 1986. – Bind 9. – №2. – P. 129–138.
14. Aklaev A. The Case of the Russian Federation Ethnopolitical Legitimacy in the Early 1990s. / Airat Aklaev // Ethnic Conflict Management. Berghof Occasional Paper. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management. – 1996. – №9. – P. 1-80.
15. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век: монография / Пол Кеннеди; [пер. с англ. А. В. Борисовой]. – М.: «Весь Мир», 1997. – 480 с.
16. Lange M. Developmental Crises: A Comparative-Historical Analysis of the Effects of Crisis on State Building in Botswana, Malaysia and Uganda / Matthew Lange // Commonwealth and Comparative Politics. – 2009. – Vol. 47. – P. 1–41.
17. Стародубровская И.В., Май В.А. Великие революции от Кромвеля до Путина / И.В. Стародубровская, В.А. Май. – М.: Вагриус, 2004. – 514 с.
18. Фурсов А. Кризис-матрешка, демонтаж капитализма и конец эпохи пирамид / Андрей Фурсов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/fursov.htm>
19. Переслегин С. Опасная бритва Оккама / Сергей Переслегин. – М.: АСТ: Астрель, СПб.: Terra Fantastica, 2011. – 664 с.
20. Столяров А. Освобожденный Эдем / Андрей Столяров. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ; СПб.: Terra Fantastica, 2008. – 414 с.